

Eetbaar Leeuwarden-@Eetbaar058

Samen duurzaam eten in Fryslan

Startdocument

Samenvatting Eetbaar Leeuwarden

Weten wat je eet, is voor steeds meer mensen een belangrijk argument om andere keuzes te maken als het om voeding gaat. Daarnaast speelt duurzaamheid van voedingsproducten een grote rol bij onze voedselkeuze. Onderzoek geeft aan dat een gemiddelde maaltijd in de westerse landen duizenden kilometers aflegt van boerderij naar bord. Transition Towns stichtten al vanaf 2009 lokale groentetuinen door het hele land, onder de noemer 'Eetbare Stad'. Vaak zijn dit buurtmoestuinen, gesteund door buurtwerk en gemeente. Stadslandbouw komt echter in vele vormen voor: van balkon- of daktuin in de binnenstad, via volkstuinen tot professionele stedelijke voedselproductie en –verwerking aan de rand van de stad. Transition Towns worden niet bevolkt door professionals, maar door inwoners die dit naast hun baan of werkzaamheden erbij doen. Zie voor nadere informatie www.eetbaarleeuwarden.nl

In de Leeuwarder gemeenteraad zijn al verschillende ‘groene’ moties aangenomen; Het college heeft daarom een ‘groene’ staalkaart voor biodiversiteit ontwikkeld onder het motto “Groen, gezond voor mens en dier”. Hiermee zetten we in op een diverse kwaliteit van het ecosysteem én geven we een extra uitvoeringsimpuls aan de duurzame ontwikkeling van stad en regio. Gezien de diverse initiatieven ziet de gemeente Leeuwarden in samenwerking met de Friese Milieufederatie, het Nordwin College en verschillende particuliere organisaties, instellingen en inwoners volop kansen om het concept ‘Eetbare of smakelijke stad’ vorm en inhoud te geven: Leeuwarden is immers de hoofdstad van de economische topsector agri-food.

Stadslandbouw is het produceren van voedsel in, om en voor de stad, gericht op het bedienen van een markt en gebruik makend van min of meer intensieve productiemethoden. Zo verbindt stadslandbouw agrarische voedselproductie aan de stedelijke behoefte aan zorg, werkgelegenheid, onderwijs, recreatie, afvalverwerking en groenbeheer. In een eetbare stad wordt de (openbare) ruimte efficiënter gebruikt, fungeert voedsel als bindmiddel in de stad en krijgen inwoners meer groen, rust en ruimte. De openbare ruimte wordt in de toekomst meer ingezet als een productiemiddel dan als een jaarlijkse kostenpost en krijgt zo ook economische waarde.

In 2020 zal Leeuwarden 20% van de benodigde groente, fruit, noten, vlees en vis op lokaal niveau op een duurzame manier produceren én is het concept van de eetbare stad regionaal uitgerold. Ook zullen er in 2020 tussen de 350-500 mensen hun werk vinden in Eetbaar Leeuwarden. Hiervoor is de ontwikkeling van een lokale markt voor lokale voedselproductie nodig. Stadsboerderijen, buurt- en volkstuinen en omgebouwde leegstaande kantorenpanden zijn de grote dragers van Eetbaar Leeuwarden. Voorop staat echter, dat inwoners een eigen keuze maken voor hun tuininitiatief: de Friese aanpak van onderop.

Inleiding

Weten wat je eet, is voor steeds meer mensen een belangrijk argument om andere keuzes te maken als het om voeding gaat. Daarnaast speelt duurzaamheid van voedingsproducten een grote rol bij onze keuze. Onderzoek (Pearce; Atkinson; Mourato, 2006) geeft aan dat een gemiddelde maaltijd in de westerse landen duizenden kilometers aflegt van boerderij naar bord. Steeds meer mensen worden zich bewust van het feit dat onze huidige voedselvoorziening afhankelijk is van fossiele brandstoffen, die langzaam maar zeker opraken. De effecten van een grotere milieudruk, peak oil en vervuiling worden steeds duidelijker en tegelijkertijd zijn de effecten van eerlijke handel ook steeds zichtbaarder. Want waar wordt de (groente)boer beter van: een tomaat die de halve wereld heeft gezien of de tomaat uit de kas om de hoek? De winst delen met de teler, de opkoper, de transporteur, de vliegmaatschappij, de bank en de veiling? Of de winst delen met de tuinder zelf? Van elke euro besteed bij een lokale ondernemer, blijft immers drie keer meer geld in de regio dan van diezelfde euro besteed bij een internationale keten (Pearce; Atkinson; Mourato, 2006). Inclusief de lokale productie is dat effect nog veel groter. Juist bij voedsel zijn er grote kansen voor een lokale productie, al van oudsher was dat zo. Vaak is ook een groot deel van de voedselinfrastructuur in de stedelijke omgeving nog aanwezig.

Transition Towns stichtten al vanaf 2009 lokale groentetuinen door het hele land, onder de noemer 'Eetbare Stad'. Vaak zijn dit buurtmoestuinen, gesteund door buurtwerk en gemeente. De snelle opkomst van stadslandbouw is mede te danken aan dit soort initiatieven en de meer professionele uitwerking ervan: grootschaliger, zodat meer mensen bediend kunnen worden. De kern van de 'Eetbare Stad' is de aanpak van onderop. Transition Towns worden niet bevolkt door professionals maar meestal door burgers, die dit naast hun baan of werkzaamheden erbij doen. Momenteel zijn internationaal de eerste stadslandbouwinitiatieven een feit. In hartje New York floreert een aantal flinke moestuinen en kassen op de daken van kantoorgebouwen, het zgn. *rooftop farming*. In Rotterdam bestaat al het initiatief 'Uit eigen stad' op een oud rangeerterrein.

Ook in Leeuwarden zijn er al diverse initiatieven rondom voedsel en voedselproductie, zoals buurttuinen in Zuiderburen en Heechterp-Schieringen, boomgaarden in Hempens-Teerns en de Doarpstún in Snakkerburen. Daarnaast ontstaan er steeds meer initiatieven in de openbare ruimte, bijvoorbeeld de Beweegtuintuin in Westeinde, geëntameerd door het wijkpanel Westeinde samen met Talant of de ontwikkeling van een permacultuurtuin in het gebied rond De Haak. Ook zijn er stadslandbouwinitiatieven in ontwikkeling, zoals de ontwikkelingen in de wijk Achter de Hoven en het initiatief van stadsboer Haarsma in Techum.

In de afgelopen periode zijn er door de gemeenteraad verschillende groene initiatieven aangenomen: aandacht voor volks- en buurttuinen (PGL), meer aandacht voor stadsvogels (CU), de motie Omgaan met tijdelijke natuur (PGL), het bijenconvenant (PvdA, PGL) en groene schooltuinen (PGL, CDA). Het college heeft hierop gereageerd door meer gebundeld een antwoord op de voornoemde voorstellen te geven in de vorm van een 'groene' staalkaart voor biodiversiteit onder het motto "Groen, gezond voor mens en dier". Hiermee zet het college in op een diverse kwaliteit van het ecosysteem en geeft daarmee een extra uitvoeringsimpuls aan de duurzame ontwikkeling in en rondom de stad en in het verlengde daarvan in de regio. Gezien de diverse initiatieven zijn er in Leeuwarden volop kansen om in samenwerking met de Friese Milieufederatie, het Nordwin College, verschillende particuliere organisaties en instellingen en inwoners het concept 'Eetbare of smakelijke stad' vorm en inhoud te geven.

De start van het programma 'Eetbaar Leeuwarden' vond plaats op 20 maart tijdens de landelijke viering van de Nationale Boomfeestdag in Leeuwarden.

1. Leeuwarden: eetbare stad: betekenis, ambities en doelstellingen

Stadslandbouw kan worden gedefinieerd als het produceren van voedsel en groen in, om en voor de stad, gericht op het bedienen van een markt en gebruik makend van min of meer intensieve productiemethoden. Door stadslandbouw kunnen agrarische voedselproductie en de stedelijke behoefte aan zorg, werkgelegenheid, recreatie, onderwijs, verwerken van afval of beheren van (stedelijk) groen met elkaar worden verbonden. De definitie van de *godfather of urban agriculture*, Jac Smith, luidt: “..an industry that produces, processes and markets food and fuel, largely in response to the daily demand of consumers within a town, city, or metropolis, on land and water dispersed throughout the urban and peri-urban area, applying intensive production methods, using and reusing natural resources and urban wastes, to yield a diversity of crops and livestock.”

1.1. Wat is stadslandbouw?

De betekenis van stadslandbouw voor de stad en de stedeling is veelzijdig. Het grootste voordeel is dat landbouw in en om de stad voedselproductie en de behoefte van stedelingen aan groen, rust, ruimte en sociale cohesie (door het gezamenlijk onderhouden van de leefomgeving) combineert. Door deze combinatie ontstaat een natuurlijke synergie tussen functies: de productie van voedsel gaat nu immers samen met een verbeterde kwaliteit van de stedelijke leefomgeving. Hierdoor wordt ruimte efficiënter gebruikt en werkt voedsel als bindmiddel in de stad. Stadslandbouw kan ook bijdragen aan publieke doelstellingen. Deze kunnen worden ingedeeld naar de drie P's (*people, planet, profit of prosperity*). Stadslandbouw draagt daarom bij aan een efficiënter ruimtegebruik. Claims op ruimte concurreren niet meer met elkaar, maar versterken elkaar.

Leeuwarden zet onder het motto “Groen, gezond voor mens en dier” in op een duurzamer, groener en leefbaarder Leeuwarden en omgeving. Stadslandbouw draagt hieraan bij. Het verkleint de fysieke en psychologische afstand tussen consument en voedselproductie en versterkt de relatie tussen stad, inwoners en voedsel. Stadslandbouw komt in vele vormen voor, zowel geografisch als qua schaal en professionaliteit. Het begrip stadslandbouw omvat vaak de gehele range van stedelijke voedselproductie: van balkon- of daktuin in de binnenstad, via volkstuinen tot professionele stedelijke voedselproductie (en –verwerking) aan de rand van de stad. Iedere verschijningsvorm verdient zijn eigen plek in de stad en kan bijdragen aan een duurzame en leefbare stad.

De FMF is al enige tijd bezig met het project ‘Oars ite’, het project om de Friese ecologische footprint te verlagen. Momenteel zijn er 2000 deelnemers. Het project ziet op bewustwording en de effecten van het eigen gedrag op de leefomgeving, waarbij connecties worden gelegd tussen restaurants en leveranciers. Benadrukt wordt wel de praktische insteek; Fryslân wordt op de kaart gezet, maar de inzet moet wel concreet blijven. Het project richt zich op buurten en heeft ook concrete voorbeelden als de ‘pluk de stadroute’ (app) voor kinderen en jongeren. Dit project vraagt om bestendigheid, die op een dieper of breder niveau wordt geborgd.

1.1. Wat kan stadslandbouw Leeuwarden bieden?

Door stadslandbouw komen duurzame voedselketens voor inwoners van de stad tot stand. Dit biedt onderdak aan, en/of samenwerking met organisaties, actief op het gebied van stadslandbouw. Zo ontstaan steviger verbanden tussen 1) bewoners van buurten en wijken, 2) ketens in het onderwijs op het gebied van duurzame landbouw en 3) inwoners die willen bijdragen aan de productie van zuiver voedsel en kennis over gezond eten, leren koken en verwante onderwerpen met elkaar willen uitwisselen. Op deze manier kan informatie, ervaring en inspiratie worden gedeeld met overheden, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties, in de vorm van excursies, denksessies en workshops.

Een boerderij bijvoorbeeld, waar burgers de landbouwpraktijk kunnen ervaren (bezoeken), meemaken (vrijwilligerswerk), ervan eten (productverkoop), leren (workshops, koeienpraatjes) en meegenieten (oogstfeest) kan hierin een zinnige intermediaire functie vervullen. Er komt zo ruimte voor 'Ambachtelijk Ondernemen'.

Het beheer en onderhoud van de openbare ruimte kost de gemeente jaarlijks miljoenen euro's waar feitelijk, behalve een prettige aanblik ervan, geen opbrengsten tegenover staan. De inzet van Eetbaar Leeuwarden is ook om de openbare ruimte meer als een productiemiddel te gebruiken. Daarmee krijgt deze naast een ondervonden belevingswaarde ook een economische waarde. Hierbij gaat het om zowel de fysieke ruimte - gebruik van braakliggende gronden, erven, openbare en particuliere ruimte - , als ondernemersruimte om stadslandbouwproducten te produceren, te ontwikkelen en te verkopen. De kwaliteit van het boerenwerk en de sociale aspecten van het werken in de teelt en kweek van voedsel kan worden ingezet om mensen te begeleiden bij zelf gezond(er) worden of in de zorg- en hulpverlening.

Een belangrijke ontwikkeling in Leeuwarden is de inzet op de kandidatuur Culturele Hoofdstad van Europa in 2018. Eetbaar Leeuwarden kan hierin een bijzondere invulling betekenen; productontwikkeling kan immers toegevoegde waarde of valorisatie aan een deel van de productie geven. Zelfs zou dit een interessante economische toevoeging kunnen betekenen, doordat met oude Friese rassen en genetisch materiaal modern, duurzaam Fries *design food* kan worden ontwikkeld.

1.2. De missie

In 2020 produceert Leeuwarden 20% van de benodigde groente, fruit, noten, vlees en vis op lokaal niveau op een duurzame manier én is het concept van de eetbare stad regionaal uitgerold.

1.3. Doelstellingen

Om deze ambitie te realiseren, zijn de volgende doelstellingen voor de middellange termijn (-2020) geformuleerd:

1. Leeuwarden is in 2020 het centrum van de Friese duurzame lokale voedselproductie.
2. Elke wijk heeft in 2015 een duurzaam voedselinitiatief gerealiseerd van gemiddeld 0,3 ha.
3. In Leeuwarden bestaat in 2020 een goed functionerende regionale vraag- en aanbodmarkt, waarop de duurzame productie van groente, fruit, noten, vlees en vis is afgestemd, inclusief het logistieke netwerk dat daarvoor nodig is.
4. In 2020 werken in de stadsregio Leeuwarden 350-500 mensen in de lokale voedselproductie.
5. In 2020 krijgen alle kinderen in het primair onderwijs structureel educatie over de duurzame productie en verwerking van voedsel.
6. Eetbaar Leeuwarden leidt tot innovaties in een voor Leeuwarden en de regio Fryslân belangrijke sector.
7. In 2015 is er een groen informatiepunt in Leeuwarden.

Ad doelstelling 1 en 5: De opgedane kennis wordt lokaal, regionaal en internationaal ingezet. Het gaat hierbij om hele keten van inzaaien/fokken/kweken t/m recycling van groen of bio-afval (circulaire economie). Dit wordt gedaan door wetenschappelijke kennis praktisch te vertalen naar uitvoering. Partijen die hieraan verbonden kunnen worden, zijn de kennisinstellingen Nordwin College, Friesland College, ROC de Friese Poort, Van Hall-Larenstein, Stenden University en de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden. Daarnaast kunnen de Watercampus (Wetsus) en de instellingen verbonden aan de Dairy Campus bijdragen aan een nadere wetenschappelijke onderbouwing.

2. Voordelen van een Eetbaar Leeuwarden

De ontwikkeling van de gemeente Leeuwarden tot eetbare of smakelijke stad past helemaal in alle langjarige duurzame doelstellingen die de gemeente zich heeft gesteld. Zo zijn er twee grote pijlers onder de economische ontwikkeling van Leeuwarden ontwikkeld: de aanpak 'Slim met Water en Energie'. In 2020 is de gemeente onafhankelijk van fossiele brandstoffen voor het produceren van warmte en elektriciteit en wordt Leeuwarden Europees erkend en herkend als *Capital of Watertechnology*.

2.2. Duurzame ruimtelijke ontwikkeling

Juist de productie van voedsel gaat met ge- of misbruik van veel water en energie gepaard. Een grotere nadruk op een meer lokale productie van voedsel kan in belangrijke mate bijdragen aan terugdringen van de verspilling van water en energie. Daarnaast leidt het tot een versterking van een slimme manier van water- en energiegebruik voor de productie en teelt van voedsel op lokaal niveau. Een deel van de duurzame energie kan immers worden gemaakt van biomassa, i.e., restafval van de verwerking van voedingsmiddelen. Zo wordt groen afval direct hergebruikt als grondstof oftewel wordt productie van voedsel veel meer *cradle to cradle*, wat verspilling van voedsel voorkomt.

In een duurzame productie van voedsel ligt de nadruk op het produceren en eten van regio-gebonden ook wel streekproducten. Hierbij is de prijs erg belangrijk en zo kunnen naast het Friese platteland ook de eilanden een belangrijke rol spelen als producent van zilte producten als zeekool en strandbiet. Tot dusver is regelgeving nog een probleem, zo blijft het mogelijk dat bijvoorbeeld Nederlandse garnalen worden gepeld in Marokko en via die omweg weer op de Nederlandse markt worden aangeboden. Een meer lokale productie van voedsel leidt tot een aanmerkelijke vermindering van het aantal kilometers dat voedsel aflegt, voordat het op een westers bord belandt. De Friese Milieufederatie (FMF) stimuleert inwoners met het project 'Oars ite' door ze bewuster te maken van hun eet- en voedingsgedrag en hierover informatie te geven. Door hiervoor meer aandacht te vragen wil de FMF de ecologische footprint van Friezen verkleinen. Inzetten op de eetbare stad stimuleert de groene lokale en regionale economie en vermindert de milieudruk. De ontwikkeling van de eetbare stad verdiept de relatie tussen de stad en het platteland: Fryslân is immers dé agri-foodregio van Nederland. Hiervan zijn de ontwikkeling van de Watercampus en de Dairy Campus belangrijke exponenten.

Ook is er binnen de eetbare stad aandacht voor de duurzame en ruimtelijke aspecten van stadslandbouw. In de huidige economische situatie liggen tal van gronden braak en worden de meeste daken nog niet benut. Een interessant en opvallend aspect is dat er niet alleen aandacht is voor de levering van producten en diensten aan de stad, maar ook dat gebruik wordt gemaakt van on(der)benutte hulpbronnen en reststromen uit de stad: braakliggende grond, onbenutte daken, hergebruik van nutriënten uit afvalwater en restwarmte. Zo kan voedselproductie zich handhaven als stedelijke functie naast andere stedelijke functies en in concurrentie met voedselproductie op het platteland (Van der Schans; Wiskerke, 2011). Bovendien dragen 'eetbare steden' bij aan vergroening en verrijking van openbare ruimte, zoals bijvoorbeeld in de Culemborgse wijk EVA-Lanxmeer.

Stadslandbouw combineert ruimtelijke en programmatische verbindingen tussen kleinschalige (amateur)stadslandbouw en grootschalige professionele stadsnabije landbouw. Voorbeelden zijn het in ere herstellen van de groene scheggen rondom Amsterdam en het organiseren van een gezamenlijk oogstfestival 'van boeren en burens', zoals het Rotterdamse Oogstfestival. Deze visie staat bekend als *Continuous Productive Urban Landscape* (Van der Schans, Wiskerke, 2011). Voor stedenbouw en architectuur is de ontwikkeling van stadslandbouw een nieuwe uitdaging in de relatie tussen stad en landbouw. Al zijn er ook in Nederland al diverse vormen

in ontwikkeling door een interessante combinatie van voedselproductie, wonen en werken of natuur en recreatie als Rijnenburg in Utrecht of De Nieuwe Waranda in Tilburg. Er zijn plannen om voedselproductie en architectuur meer structureel te verbinden (Hortus Transvaal, Den Haag, City Pig, Den Haag). Er zijn zelfs plannen om oude wijken te herontwikkelen met gebruikmaking van stadslandbouw (Schiebroek, Rotterdam). Voor Leeuwarden is door de architecten Achterbosch en Zantman een eerste proeve hiervan afgegeven in hun concept Garden & Park, waarin wonen, voedselproductie, hergebruik van water en opwekken van energie worden gecombineerd (Achterbosch; Zantman, 2013).

2.2 Werkgelegenheids- en sociale effecten

Versterking van de werkgelegenheid is in de huidige economische situatie een belangrijk effect. Prof. dr. Jouke van Dijk, voorzitter van de Waddenacademie (WA), heeft bij een eerste bijeenkomst rondom de eetbare stad in april 2012 de grondslag van de sociaaleconomische doelstellingen van de WA beschreven. Aardolie is eindig en dit heeft effect op bijvoorbeeld (toekomstige) mogelijkheden voor visserij. Het Waddengebied is een kwetsbaar ecosysteem, waarmee de werkgelegenheid in het waddengebied ook kwetsbaar is. Het gebied is Unesco-beschermd; er wordt gezocht naar een duurzamer balans tussen natuur, ecologie en economie. De WA probeert het ecosysteem in het waddengebied te begrijpen, zij onderzoekt de mogelijkheden voor duurzame werkgelegenheid.

De 'krimp' in het kustgebied is hoog, dit leidt tot een vermindering van werkgelegenheid. Een belangrijke vraag is daarom: hoe kan werkgelegenheid in de toekomst worden georganiseerd? De nieuwe Wet Werken naar Vermogen biedt misschien mogelijkheden, zoals het kweken van voedsel voor de voedselbank door bijstandsgerechtigden en werklozen (voorbeeldproject Groningen). Juist hierin ziet de WA het belang van ondersteuning van het programma Eetbaar Leeuwarden. Belangrijk is om gebruik te maken van marketingmogelijkheden rondom het sterke Friese imago, de uitstraling van de Friese vlag, dat is gebaseerd op Friese ambachtelijkheid, rust, zuiverheid en kwaliteit.

De eetbare stad heeft ook allerlei sociale effecten. Er wordt immers ingezet op een methode 'van-onderop-werken', zo ervaren burgers meer verantwoordelijkheid voor hun leefomgeving én kunnen daarop direct invloed uitoefenen. Een voorbeeld hiervan is het bewonersbedrijf in de wijk Achter de Hoven, waar bewoners door zelf een eigen energiecoöperatie te starten lokaal energie op willen wekken en daarmee hun wijk zelf verduurzamen. Daarnaast wordt er door hen een Stadslandbouwiniatief ontwikkeld. Binnen de eetbare stad zijn er mogelijkheden voor werkgelegenheid (social return) op alle niveaus, ook voor vrijwilligers, uitkeringsgerechtigden, herintreders, ex-verslaafden enz. Hierdoor wordt sociale cohesie in buurten en wijken versterkt en worden cultuurverschillen overbrugd. Voorop staat dat bewoners zelf hun eigen keuzes maken; een lichte structuur ondersteunt hen.

Een andere ontwikkelingsmogelijkheid is op termijn te vinden in de recreatieve of toeristische sector. De vorming van een groenere meer biodiverse stad en omgeving kunnen ook een factor zijn in de ontwikkeling van nieuwe toeristische producten als logeren bij de stadsboer of tuinkampen voor kinderen, waar ze – naast veel spelen en plezier maken – bijvoorbeeld ook leren koken of jam maken. Bewustwording is immers een belangrijk aspect; kinderen worden steeds dikker en hebben er vaak geen idee van hoe en waar eten wordt geproduceerd: weet wat je eet. Een voorbeeld is een participatie-project van het IVN op scholen in De Zuidlanden. Het is daarom van groot belang dat ook jonge mensen goed geïnformeerd keuzes over voedsel kunnen maken en zo beter gefundeerd kiezen wat ze eten. Voedsel dat op een meer zuivere, ambachtelijke en duurzame manier is geproduceerd, draagt bij aan het algemeen welbevinden en versterkt de algemene volksgezondheid van inwoners (Van der Schans; Wiskerke, 2011).

3. Varianten voor stadslandbouw in Leeuwarden

Er zijn 3 sporen langs welke de eetbare stad vorm kan krijgen; 1) inwoners verbouwen voedsel voor eigen gebruik op eigen grond of in de openbare ruimte, 2) inwoners verbouwen voor burens, wijken en de stad en 3) inwoners verbouwen voedsel in de regio. Dit is een vorm van stadslandbouw, die professioneler is. Voedsel produceren in de stad kan dus op verschillende manieren plaatsvinden.

3.1 Uitwerking sporen

Spoor 1 is een particuliere vorm van landbouw, waar gemeente of provincie in principe geen invloed op de uitvoering hebben. In deze eerste fase van stadslandbouw spelen overheden slechts in faciliterende zin een rol door gronden in de openbare ruimte voor dit doel ter beschikking te stellen, een lichte structuur te organiseren en (lopende) initiatieven te ondersteunen. Dit spoor kent een aantal varianten. Een beroemd internationaal voorbeeld van *suburban farming* of voorstadslandbouw is de familie Dervaes uit Pasadena. Zij produceert nagenoeg voldoende voedsel om met een grondoppervlak van ongeveer 370m² zelfvoorzienend te zijn. Een tuin als de Oerflood van de Leerschool Permacultuur in het gebied rond De Haak om Leeuwarden kan in dit kader worden geplaatst. Daarnaast zijn groene gevels of *wall farming* een methode, al is schaduw hierbij een belangrijke negatieve factor. Voor vergroening van de binnenstad heeft het wijkpanel Binnenstad in Leeuwarden enkele voorstellen gedaan. Terrastuinen zijn een volgende mogelijkheid; hierbij worden in een piramidevormige hoogbouw terrassen gevormd, waarop geteeld zou kunnen worden. Hiervan is echter in de huidige Leeuwarder situatie geen voorbeeld aanwezig. Wel is er een mogelijkheid voor balkontuinen of *window farming*, al moet de opbrengst van deze laatste variant niet te hoog worden geschat. De productie binnen dit spoor is grotendeels bedoeld voor eigen gebruik. De kennisinstellingen zijn hierin van groot belang. Zij kunnen aan inwoners informatie geven over de praktische kant van tuinieren, de opgedane kennis onderzoeken en die breder verspreiden.

Spoor 2 is de tweede fase, waarop de ontwikkeling en de planvorming rondom de eetbare stad in Leeuwarden vooralsnog focust. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om georganiseerde voedselproductie op collectieve volkstuinten in de openbare ruimte, binnenteelt in leegstaande (fabrieks)gebouwen, leegstaande boerderijen en de ontwikkeling van groentetorens. Hierbij worden hiervoor geschikte leegstaande kantoorgebouwen omgevormd tot stadskwekerij, waarbij op een duurzame manier, meerlagig en met behulp van kunstlicht een hoge, veilige en gegarandeerde opbrengst wordt gegenereerd. Hiervoor zijn in Leeuwarden verschillende mogelijkheden, waarbij productie van voedsel voor stad en regio op een professionele wijze ook op stedelijk en regionaal niveau georganiseerd kan worden. De kennisinstellingen kunnen hierin een belangrijke bijdrage leveren door de effecten van Eetbaar Leeuwarden op de werkgelegenheid, het onderwijs, de economie en het welbevinden en gezondheid te monitoren.

Spoor 3 zal gebruik maken van de ervaringen die in de andere sporen opgedaan zijn. Dit spoor zal in de toekomst nader worden uitgewerkt in de derde fase van Eetbaar Leeuwarden. De aanwezigheid van een goed georganiseerde (regionale) structuur rondom vraag en aanbod is hierbij cruciaal. Een uitwerking hiervan zou kunnen zijn *agroforestry*: een slimme combinatie van meerjarige groenten, besdragende struiken, en noot- of vruchtdragende bomen. In dat geval wordt het openbaar groen zelf als een extensieve vorm van landbouw aangelegd en beheerd. Ook in de traditionele land- en tuinbouwgebieden verder weg van de stad zijn in toenemende mate ondernemers te vinden, die zich met onderscheidende producten richten op de stedelijke bevolking. In de regio Leeuwarden bevinden zich de deelnemers aan de boerenmarkt, die van deze vorm van productie een goed voorbeeld zijn. Hier is de schaal van de productie zo groot dat een hoge mate van mechanisatie heeft plaatsgevonden. Er is daardoor geen of weinig ruimte voor de inzet van

vrijwilligers, of belangstellende bezoekers (behoudens misschien een jaarlijkse open dag). Toch spreekt men van stadslandbouw vanwege de directe oriëntatie op de stad (Van der Schans; Wiskerke, 2011).

3.2 Bekende succesfactoren van de eetbare stad in de praktijk

Om de duurzame eetbare stad/ stadslandbouw te laten slagen, kan, gebaseerd op ervaringen in andere plaatsen, een aantal succesfactoren worden benoemd:

- Het is een programma, niet een 1-jarig project;
- Het programma staat in principe open voor iedereen. De uitvoering draagt bij aan de duurzame doelstellingen en het daarbij behorende programma Slim met Water en Energie van de gemeente en de provincie, dat in samenwerking met alle partners is vastgesteld;
- Het is procesmatig en grotendeels van onderop;
- Initiatiefnemers zijn ook verantwoordelijk voor de (praktische) uitvoering;
- De projectorganisatie is ondersteunend en faciliterend, informeert, deelt kennis, verbindt mensen, organiseert bijeenkomsten en excursies en jaagt nieuwe initiatieven aan;
- De gemeente stelt (tijdelijk) gronden beschikbaar en wijst daarvoor in overleg locaties aan;
- Samenwerken met verschillende beleidsdisciplines;
- Het gebruik van grond in de openbare ruimte is in principe vergunningsvrij, mits voor de genoemde doelstellingen gebruikt;
- Een goede plek voor ondersteuning;
- Er is geen 'beste manier'; inwoners zijn vrij in hun keuze van handelen;
- Koppelkansen met andere projecten.

4. Vormgeven structuur eetbare stad of hoe organiseren we dat dan?

Om het programma van onderop principe te laten slagen, is het belangrijk om gericht (bij) te sturen en optimaal te faciliteren. Hiervoor zijn verschillende mogelijkheden: lokale initiatieven kunnen worden aangejaagd, gefaciliteerd en ondersteund. Door inspiratie over te brengen in meetings, excursies, workshops én door *good practises* uit te werken en daarover informatie te delen en uit te dragen. Innovatie komt tot stand door wetenschap en praktijk te combineren en dit weer in de praktijk toe te passen. Eetbaar Leeuwarden biedt een podium aan andere (groene) projecten door debatten te organiseren en kennis te delen in workshops, opleidingen, groene netwerken en virtueel via een website en social media. Kinderen en jongeren worden betrokken, door lessen en informatie over voedselproductie en – verwerking een structurele plek op school te geven.

Een goede regie op de productie is nodig, om een te eenzijdige productie van voedsel te voorkomen. Uiteraard kan deze informatie ook digitaal in beeld worden gebracht, zodat mensen zelf kunnen beslissen wat het meest verstandig is om in hun tuin te verbouwen. Inzet van digitale instrumenten als twitter en facebook is hierin belangrijk. De website is op 20 maart 2013 online gegaan: www.eetbaarleeuwarden.nl Daarnaast zou de ontwikkeling van een app ook tot de mogelijkheden kunnen behoren.

4.1 Eetbaar Leeuwarden georganiseerd

Na een bijeenkomst op 19 april 2012 is besloten, dat de wethouder Duurzame Ontwikkeling van de gemeente Leeuwarden, Isabelle Diks, de directeur van de Friese Milieufederatie, Hans van der Werf, en Pieter van der Werff, directeur van het Nordwin College, de bestuurlijke trekkers van het programma Eetbaar Leeuwarden zouden zijn. Dit om een goede en brede bestuurlijke borging te garanderen. Het Nordwin College was tevens gevraagd als toekomstig projectleider in samenwerking met de FMF.

Er werd een stuurgroep gevormd, waar voornoemde personen deel van uitmaakten en waarbij ook Irma Abelskamp van de Leerschool Permacultuur werd uitgenodigd. Laatstgenoemde heeft zich echter na korte tijd teruggetrokken. Specifieke competenties van de partners:

De gemeente:	bestuurlijke en politieke borging, financiële borging in haar verantwoordelijkheid voor de openbare ruimte, eigenaar gronden;
FMF:	vertegenwoordiger van de duurzame Friese organisaties voor natuur en milieu, verbindende factor;
Nordwin College:	groene kennisinstelling.

De stuurgroep neemt besluiten die door de uitvoeringsgroep worden voorbereid.

Uitvoeringsgroep:

De FMF en het Nordwin College stellen in overleg met de stuurgroepleden een voorzitter en secretariaat(projectleider) aan. Dit kan een externe zijn. Daarnaast zijn hiervan lid partners uit de schil van afgevaardigden, zoals ondernemersverenigingen, wijkpanels/dorpsbelangen, de Leerschool Permacultuur, afnemers als KHN et cetera.

Om de organisatie een duidelijk plek te geven is een externe fysieke werkruimte erg belangrijk. Hier zijn mensen aanwezig die zich inzetten voor programmering, verbinding en ondersteuning etc. Dit bureau wordt door een projectleider aangestuurd. Door een bureau op een vanzelfsprekende plaats neer te zetten kan iedereen hier naar toe voor allerlei vragen en antwoorden. Ook kan hier worden vergaderd.

De FMF zal het project- en procesmanagement op zich nemen en een fysieke ruimte (projectbureau) beschikbaar stellen voor iemand die bijvoorbeeld wil re-integreren. Deze zal de participatieprojecten van de FMF en het project 'Oars ite' aanjagen en de conceptontwikkeling vormgeven. De FMF heeft ervaring met bottom-up benadering, verbinding leggen en beschikt over een breed bestuurlijk netwerk en een netwerk in het primair onderwijs.

Het Nordwin College heeft en organiseert de (praktische) kennisoverdracht over land- en tuinbouw, heeft het project- en procesmanagement over de uitvoering.

Besloten wordt dat onder leiding van de FMF en het Nordwin College aan Kees Hoekstra zal worden gevraagd om in zijn afstudeeropdracht aan de RUG de bedrijfsmogelijkheden van Eetbaar Leeuwarden te onderzoeken. Daarnaast zijn er in 2013 twee studenten van Van Hall-Larenstein en zes studenten van de WUR bezig met onderzoeken naar de praktische en economische mogelijkheden van stadslandbouw.

4.2 Communicatie

Belangrijk is een goede marketing van en communicatie rondom het concept Eetbaar Leeuwarden. Aangezien de eetbare stad een compleet programma van productie t/m recycling is, dient communicatie ook op verschillende manieren worden ingezet. Belangrijk is dat informatie en kennis worden ontsloten, zodat interactie tussen verschillende initiatieven mogelijk gemaakt kan worden. Hiervoor is een interactieve website gemaakt, waarvoor de website van 'Groningen eetbare stad' als voorbeeld heeft gediend. Verder is de inrichting van een fysiek informatiepunt zinnig om kennis zo goed mogelijk over te brengen en waar deelnemers en geïnteresseerden met vragen terecht kunnen. Ook kan er worden samengewerkt met andere vergelijkbare projecten, waardoor versterking en verbreding kunnen ontstaan.

N.B. Om dit verder uit te werken, dient nog een communicatieplan te worden opgesteld.

4.3 Tijdpad en planning

Kortere termijn t/m medio 2013

Lanceren programma Eetbaar Leeuwarden: ambities ventileren in de media

Organisatie: inrichten begroting en budget, aanstellen projectleider en inrichten organisatie

Website: ontwikkelen van nieuwe website of aansluiten bij de nieuwe website van www.oars-ite.nl

Afstemming: presentaties, initiatieven verbinden en/of afstemmen, organiseren overleg en dialoog

Uitvoeringscommissie: samenstellen

Inventarisatie: lopende en startende initiatieven aangaande stadslandbouw in Leeuwarden

Overzicht maken: beschikbare en geschikte gronden

Organiseren: viering Nationale Boomfeestdag in maart met de start van het eerste kleinschalige stadslandbouwinitiatief in Techum

Locatie: inrichten bureaulocatie

Uitwerken: planning en organisatie

Wat is daarvoor nodig?

1. Onderzoek(en) naar de haalbaarheid van stadslandbouw in Leeuwarden dmv afstudeeropdrachten.

A. Momenteel (maart 2013) lopen er 9 afstudeeropdrachten: 1 van de RUG, 2 van Van Hall/Larenstein en 6 van de WUR. Zij zullen voor of in de zomer van 2013 hun bevindingen presenteren.

B. En inventarisatie van alle tuinitiatieven en groene initiatieven als bijvoorbeeld het bijenlint is gemaakt. Deze staan allemaal op een nieuwe website, www.eetbaarleeuwarden.nl, die op de Boomfeestdag online gaat. Misschien moet de website ook een forumfunctie krijgen, waar mensen hun successen en falen kunnen delen.

C. Versterking van de interne coördinatie. Hiervoor is intern een groep van 6 ambtenaren van verschillende diensten (milieu, wijkzaken/buitendienst, onderwijs/spelen, ruimtelijke ordening, De Zuidlanden en economie) samengevoegd om overlap en dubbelingen te voorkomen en een goede afstemming te organiseren. Daarmee is een goede koppeling georganiseerd tussen het overkoepelende projectplan Biodiversiteit, 'Groen, gezond voor mens en dier' en bijbehorende deelprojecten als bijvoorbeeld Eetbaar Leeuwarden, uitvoering van het Bijenconvenant en het project Stadsvogels.

In de bespreking op 23 januari is ook nadrukkelijk genoemd, dat de mensen van de buitendienst ook een belangrijke rol in de ontwikkeling van een meer groene en eetbare stad kunnen spelen.

D. Informatie- en kennisoverdracht zijn nodig om initiatieven op een goede manier te begeleiden. Via de website zal nuttige informatie over bomen, struiken, bodem etc. worden verspreid.

2. Inventariseren aaneengesloten gronden in wijken en buurten. Schaalgrootte tussen 0,3-1 ha.

Ad 2. Voor de wijk De Zuidlanden is deze inventarisatie reeds afgerond. Hier is op 20 maart 2013 de eerste Stadstuin Âsum van stadsboer Gosse Haarsma geopend.

3. Inventariseren welke regionale agrariërs binnen dit concept willen werken.

4. Onderzoek naar het organiseren van een duurzame afzetmarkt door levering aan horeca, supermarkten, streekproductenwinkels, particulieren, maatschappelijke instellingen en organisaties in Leeuwarden en de regio.

Ad 3. De speciale streekproductenmarkt wordt een regulier onderdeel van de vrijdagmarkt.

Langere termijn, behalen doelstellingen

Doel van Eetbaar Leeuwarden is het realiseren van de genoemde doelstellingen, waarbij gebruik wordt gemaakt van de ervaringen, die in 2013 worden opgedaan. Voorgesteld wordt om in het najaar van 2013 een up date te maken, waarbij ook de planning van de langere termijn vorm zal krijgen. Daarnaast vindt er een evaluatie plaats van dit programma na het tweede seizoen in het najaar van 2014. Dan kan nog tijdig worden bijgestuurd en aangepast voor de ontwikkeling van het programma voor het tuinbouwseizoen 2015.

Financieringsmogelijkheden onderzoeken bij:

- Gemeente
- ILG-middelen
- Waddenfonds
- Provincie
- Ministerie EL&I
- ISV
- Crowdfunding
- Informatie via het IVN

Gebruikte literatuur

Achterbosch H., Zantman B., (november 2010) *Park & Garden, Nieuwe Volkstuinen in Leeuwarden*

College B&W Leeuwarden, (november 2012) *Raadsbrief Biodiversiteit*

De Groenten uit Amsterdam, (11/11/2011) *Grown Down Town*, www.degroentenuitamsterdam.nl

De Groot B., Bosman J., De Leede H., (2013) *'Uit je eigen stad'*, <http://www.uitjeeigenstad.nl>

Diks I., Van der Werf H., Van Dijk J. (19/04/2012) *Verslag bijeenkomst 'Eetbare stad' in Leeuwarden*

Familie Dervaes, (n.d.), urbanhomestead.org/about

Pearce D. W., Atkinson G., Mourato S., (January 1984) (2) *Cost-Benefit Analysis and the Environment: recent developments*. OECD

Van der Schans J. W., Wiskerke H., (25/05/2011) *Stadslandbouw, hype of trend?*, *S&A R&H*, (12) (15) www.stedebouwarchitectuur.nl/Uploads/2011/6/Binder2.pdf

Vanderstadt H., (2012), *Het autonome huis voor meer zelfvoorziening*, *Nieuwsbrief*, (3) www.hetautonomehuis.be/nieuwsbrief_HAH_2012_nr3_URBAN_FARMING.pdf

Van Vliet P., Van der Linden M. J., (24/04/2012) Voedsel kern van duurzame lokale economie, Duurzaam Nieuws, www.duurzaamnieuws.nl/bericht.rxml?id=80464